

Roovennad või „Pilliroo pataljon“

Mati Mandel

Metsavendlus algas Eestis kohe pärast 1941. aasta juuniküditamist. Paljud sellest pääsenud endised politseinikud, kaitseliitlased, omavalitsustöötajad ja haritlased peitusid nüüd, arreteerimisi või uut küditamist kartes metsadesse.

Uue varjumise laine tõid endaga kaasa sõda ja kutsealuste mobilisatsioon. Sellest kõrvale hoidjaid ootas karm karistus. Enamasti ei hakatud hävituspataljoni kätte sattunud kutsealuste lugu üldse uurimagi. End varjanud noortes meestes suhtuti isegi igasuguste relvade puudumisel kui bandiitidesse ning nad lasti kohapeal maha.¹ Seesugune jõhkru ei kutsunud enamikku eestlasi Nõukogude võimu eest sõdima minema. Pigem hakati ootama päästjaid sakslastest, kelle suguvendi oli aastasadade vältel vihkama õpitud.

Peituti enamasti relvitult, vaid väikesel osal meestest õnnestus end enesekaitseks varustada vintpüssi või jahirelvaga. Oli ju Kaitseliit juba 1940. aasta juunis, vastavalt Laidoneri korraldusele, arvel olnud relvastuse ära andnud. Tõsi, mõnedes malevates oli arvel mitte olevaid relvi siiski igaks juhtumiks juba varem, kohe pärast baaside lepingu sõlmimist ka ära peidetud. Mitmetel kogenumatel Kaitseliidu pealikel tekkis siis mõte varustuse nimekirjad nii ümber teha, et õnnestuks relvi „mustadeks päevadeks“ kõrvale panna. Sellekohaste ettepanekutega oli koguni pööratud Kaitseliidu juhtkonna poole. Sealt oli järgnenud aga järsk keeld. Arvelevõtmata relvi ja laskemoona mõnevõrra siiski peideti. Osa neist said võimud oma agentuuri kaudu

kätte, kusjuures peitjaid ootas kõrgeim karistumäär. Kõrvale toimetatud relvadest sattus võimude kätte siiski väiksem osa.²

Aktiivsemalt hakkasid metsavennad tegutsema alles Saksa vägede Eesti piiridele jõudes. Eestvedajateks olid kõikjal endised kaitseliitlased. Juba 24. juunil välja antud käsu kohaselt oli Nõukogude võim hakanud ka Eestis Saksa langevarjurite ja diversantide, aga ka eestlastest metsavendade vastu moodustama hävituspataljone. Loodi ka Läänemaa Hävituspataljon, kuhu värvati vabatahtlikke parteiaktiivi liikmeid, aga ka kutsealuseid.

Roovennad 1941. aastal

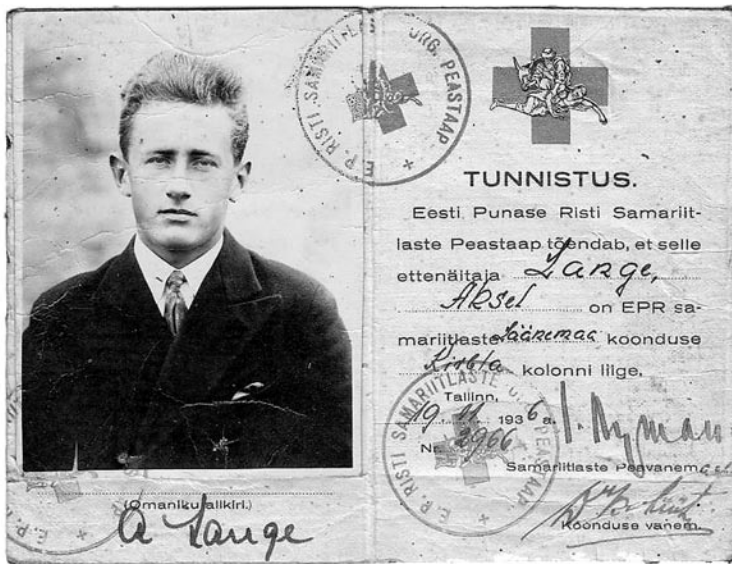
Läänemaa metsavendadest rääkides on suhteliselt vähe juttu tehtud sellest kontingendist, kes otsis varju Matsalu lahe roostikust. Vastavaid salku hüüti „Pilliroo pataljoniks“ ja mehi endid „roovendadeks”.³ Varjuti ilmselt üsnagi suurel, lahte ja sellesse suubuvaid jõgesid ümbritseval roostikualal. Kõige enam on arhiivides andmeid meestest, kes peitusid Kloostri, Pagasi ja Seli küla lähedusse jäänud Kasari jõe äärses roostikus ning väljusid sealt alles esimeste Saksa luureüksuste jõudmisel Lihula ja Kirbla kanti. Enamasti olid need mehed endised kaitseliitlased.

Seli küla elanik Aksel Lange (sünd. 1912) oli üks neist, kes kuulus Punaarmee mobiliseeritavate meeste kontingendi hulka. 28. juunil hakkas ta end varjama Kasari jõe äärses roostikus. Temaga koos olid Kloostri

¹ Selletaolisi lugusid on hulgaliselt fikseeritud mälestustes, mida jutustasid 1941. aasta hävituspataljonlased Hans Kruusi sõjaajaloo komisjoni liikmetele 1942. aastal Nõukogude tagalas. – vt. Sortside saladused I–XII. Koostanud L. Levala (Mart Arold), Tungal, Tartu 1993–2001.

² K. Deemant. Relvade peitmisest 1940. aastal. – Tuna 1999, nr. 4, lk. 41–44.

³ Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos II. Tallinn, 1943, lk. 52.

Üks „roovendade“ juhte
Aksel Lange (Punase Risti
tunnistus toimikust: ERAF,
f. 130 SM, n. 1, s. 10809,
l. 35)

küla mehed Mihkel (ka Mihhail) Sepp (sünd. 1894) ja Karl Jõekallas (sünd. 1909). Karl Jõekallase hilisema tunnistuse kohaselt oli neil roostikus ka raadio.⁴ Lange väitel neil siis veel relvad puudusid. 6. või 7. juulil algas vallas ülestõus ja võimule tuli endine vallavanem Jüri Kumasalu. Tema abilisteks said Karl Soopalu Keskkülast ning Jaan Ääremaa Kelu külast.⁵ 9. juulil kogunes vallamaja juurde juba umbes 50 inimest. Kumasalu andis käsu kõigi 18- kuni 50-aastaste meeste mobilisatsiooniks ja salkade formeerimiseks, et võidelda hävingut ja surma külvavate hävituspataljonide ning Nõukogude regulaarvägedega. Aksel Lange on nimetanud hulga ümbruskonna mehi, kes juba juulis osalesid vastupanus Punaarmeele. Need olid Henn Kõrre Metskülast, Mihkel Ääremann Kasarilt, Eduard Junts Võhmast, Jüri Kuusemets

Keskkülast, Jaan Idvan Lautnast, Karl Soopalu Keskkülast, Heinrich Ollino Kasari külast, Jüri Kumasalu Rootsi külast, Jaan Ääremaa Kelu külast, Johannes Kurrot Jõeääre külast Kullamaa vallast, Karl Kivitikk Kelu külast, Voldemar Mait Võhma külast, Mihkel Piil Altkülast, Jaan Suur Lautnalt ning Pärnu elanik Juko-Johannes Karjel.⁶ Ohvitseri asetäitja J.-J. Karjel oli määratud Mihkli-Vanamõisa-Kirbla-Lihula piirkonna Omakaitse üksuste üldjuhiks. Talle anti toeks 18-meheline sakslaste rühm, kes oli relvastatud miinipilduja ning raske- ja kergekuulipildujaga. J.-J. Karjel pidi rajama tugipunktid Kallis, Koongas, Mihklis, Vanamõisas, Kirblas ja Lihulas.⁷ Lihulas oli Punaarmeele vastupanu peaorganisaatoriks Lange sõnusti gümnaasiumi direktor kapten Palu,⁸ kes oli organiseerinud salku võitluseks nõukogude

⁴ Karl Jõekallase ülekuulamise protokoll 7. juunist 1945. – ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 27752, l. 24.

⁵ Aksel Lange ülekuulamise protokoll 1. novembrist 1944. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 16.

⁶ Aksel Lange ülekuulamise protokoll 26. novembrist 1944. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10808-E, l. 47 jj.

⁷ Üldkõkkuvõtte Pärnumaa Omakaitse ajaloolisest tegevusest Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1. jaan. 1942. a. Käsikirja koostanud Pärnumaa Omakaitse ajalooliste materjalide põhjal B. Parming. Kaitseliidust Omakaitсени III. Tungal, 2005, lk. 75 ja H. Lindmäe. Suvesõda Pärnumaal 1941. Suvesõda IV. Tartu, 2006, lk. 376, 391.

⁸ Tegelikult Kapten Jaan Palo (sünd. 05.08.1895), ülendati kapteniks 1939. aastal, teenis Kaitseliidu Petseri malevas. – Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, Eesti ohvitseride andmekogu. Kuidas sattus Jaan Palo Lihulasse, jääb ebaselgeks. Ta ei olnud siiski gümnaasiumi direktor, vaid suhteliselt lühikest aega, 1941. aasta kevadel seal õpetaja. 1941. aasta juuli esimesel poolel siirdus ta (tegelikult ilmselt põgenes Punaarmee pealetungi päevil Lihulast) naise ning noorema pojaga elama Pärnu lähedale Kuusiku tallu, kus ta Saksa okupatsiooni alguses arreteeriti ning viibis Pärnus vahi all. On arvatud, et arreteerimise põhjuseks ▶

Lihula-Kloostri piirkonna kaitseliitlasi. Neist mitmetest said „roovennad”, enamik represseeriti pärast sõda. I rida: Ernst Tükk, tundmatu, August Kaus, Ado Roosiorg, Karl Tammsalu, Evald Habak, August Nessel; II rida: Karl Paras, Aleksander Vaan, Mihkel Sepp, Juhan Tuulik, Johannes Koppelman (valge mütsiga), Elmar Habak, Oskar Paras; III rida: August Rannamaa, Arnold Habak, Eduard Mägi, Karl Jõekallas, Karla Tammsalu, Jaan Pressmann. Foto: erakogu

võimuga ning varustas neid ka vähesel määral relvadega. Kust ta relvi sai, seda Lange ei teadnud, kuid kuuldavasti kellegi Voldemar Kuke kaudu.

Relvad toonud Kirblasse Matsalu talumes seersant Henn (Enn) Kõrre.⁹ Nõukogude organid olid Lihula ja Kirbla valdadest põgenenud juba umbes 5. juulil, NKVD ja piirivalve üksused siin siiski veel liikusid ja tegutsesid. Lihula ja selle ümbruse rahvast vapustas eriti Loidapi majas (Lihula, Tallinna mnt. 10) 8. juuli ööl vastu 9. juulit toimunu. NKVD oli sinna toonud kuus ümbruskonnast kinni püütud inimest. Vaid ühe puhul neist oli tegu vastupanuvõitlejaga – Richard Paulbergiga,

kes langes punaarmeeleste kätte 7. juulil toimunud Mihkli lahingus.¹⁰ Soontagana vallast olid Lihulasse toodud veel 60-aastane Mihkel Vastupää, Jaan Uritamm ja Jüri Froo ning Sepamaa külast Georg (Jegor) Tamm. 78-aastane Jüri Froo oli vanim arreteeritu. Lihulas peeti kinni ka Tallinnast maale sõitnud noormees Johannes Villemson. Kõik nad tapeti Loidapi maja keldris piinamise järel.¹¹ Mis neile süüks pandi, pole teada, sest mingeid uurimisandmeid sellest arhiividesse jõudnud pole. Kui julgeolekumehed pärast mõrvatööd Tallinna suunas põgenesid, levis teade nende koletust teost ümbruskonna rahva hulgas välgukiirusel. Rahvast vapustas kõige enam

► oli vanema poja viibimine hävituspataljonis ning naisel lasunud kahtlus, et tegu on juudiga. Palo peagi siiski vabastati ning määrati 29. politseipataljoni 3. kompanii ülemaks. – Jaan Palo ülekuulamise protokoll 7. mail 1945; Salme Paisuotsa ülekuulamise protokoll 31. augustil 1945. – ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 2894, l. 2–3, 16–17p, 135–137p.

⁹ Aksel Lange ülekuulamise protokoll 1. novembrist ja 26. novembrist 1944. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 16, 18–18p.

¹⁰ M. Mandel. Kogu tööde Hirmus-Antsust? Tallinn, 2010, lk. 43.

¹¹ M. Mandel. Kurjuse aasta Lõuna-Läänemaal 1940–1941. Tallinn, 2007, lk. 107–108.

jõhkrus, millega inimesi, kellest pooled olid vanurid, seal keldris koheldud oli. Lihula jaoskonnaarst dr. Paul Mikk, kes tegi arstliku ekspertiisi, on koostanud järgmise kirjelduse: „Kõiki mõrvatuid oli enne tapmist piinatud. Enamikul olid silmad välja lõigatud, purustatud kaelasooned ning kõhukoopad. Jüri Frool oli purustatud kukal ja lõualuu, mõlemad seljataha seotud käsivarreluud ning sõrmed olid murtud. Kubemes leidis kaks suurt ja sügavat haava, kust sooled olid välja tulnud. Richard Paulbergil olid (ilmselt täägi ja püssipärahoopidega) purustatud lõualuu, jalad, käed, rinnakorv, kust paistsid välja süda ja kops. Georg (Jegor) Tammel oli purustatud nina ja parempoolne põseluu. Torkehaavu leidis ka kõhus. Jaan Uritammel, Mihkel Vastupääl ja Johannes Kaljustel¹² oli purustatud vaagnaluud ja kaelasooned. Enne mõrvamist oli ohvreid ka kantsikuga pekstud, millest andsid tunnistust kehadel säilinud vorbid.”¹³

Lihula ja Kirbla ümbruses elanud kommunismimeelseid inimesi peeti nüüd kõige toimunu eest kaasvastutavaks. Kirbla vallavanem oli andnud korralduse selliste isikute arreteerimiseks. Ilmselt anti vastav korraldus ka Lihulas. Jaht nendele algas.¹⁴ Ajavahemikus 6. kuni 10. juulini arreteeriti roovendade poolt Kirbla valla täitevkomitee liige Julius Holmberg, Anna Kalvet, kelle tütreid olid komnoortena liitunud hävituspataljoniga, komnoor ja aktivist Elmar (ka Ilmar) Hiiepuu, Elviine ja Ilse Vaan, Jüri Neemsalu,

Leena Ainen ja August Kass, samuti Elfrida Magelas.¹⁵ Lihulas ja Kirblas nad omakohtust siiski pääsesid.¹⁶ Küll aga on teada, et karistuseks toodi mitmed arreteeritud komnoored Lihulasse mõrvatuid puhastama ja pesema ning see toimus püssimeeste valve all. Ruum oli jubedalt lõhnanud. Pestud ja öögitud, oksendatud ja pestud.¹⁷

Võitluseks Punaarmee ja hävituspataljoniga, kelle tagasipöördumist peeti võimalikuks, moodustati aga Kirbla vallas neli rühma: veltveebel Kurroti¹⁸ ja Proosi¹⁹ rühmad ning Aksel Lange ja Mihkel Sepa (Kloostri) rühmad. Kurroti ja Proosi rühmad said Lihula lähisteled jõudnud sakslastelt isegi raskekuulipilduja. Lange teada oli see saadud umbes 10. juulil kellegi Voldemar Kuke kaudu. Lange ja Sepa rühmale aga esialgu relvi ei jätkunud. 12. või 13. juuli lahingus²⁰ Kasari silla juures peale tunginud hävituspataljoni ja piirivalvuritega osalesid seetõttu vaid Kurroti ja Proosi rühmad, neile lisaks Kasari äärde jõudnud 15–16-meheline Saksa luureüksus. Aksel Lange ja Mihkel Sepa rühmadele seati ülesandeks teise Kasarist Lõuna-Läänemaale viinud ülekäigu valvamine, kust sai otse Haapsalu-Laiküla maanteelt Kureverest läbi soise madaliku ja üle Rõude ning Kasari jõe Kloostri ja Seli küladesse. Ehkki suviti oli see tiibrünnakuks täiesti sobilik tee, ei kasutatud Nõukogude väed seda ja 13. juulil võttis Lange Kloostri valve maha. Üks grupp, kuni kümme inimest, taandus Kirblasse tunginud

¹² Tegelikult Johannes Villemsonil, ajalehes Postimees ekslikult Kaljustel.

¹³ Tapaõõ Lihula keldris. – Postimees, 20. detsember 1941.

¹⁴ Praegu teame, et pealekaebajaid ja NKVD poolt värvatud agente oli, ja seda isegi külainimeste hulgas. Pärast küüditamist oldi veendunud, et pealekaebajate tegevusest sõltus ka see, keda ära viidi ja keda mitte. See arvamus ei vasta siiski tegelikkusele. Küüditatute nimekirjad koostati vastavalt Moskvast saadud instruksioonidele. Samas on kaebekirju NKVD poolt vangilaagritesse saadetute süüdimõistmisel aga kasutatud lisamaterjalina.

¹⁵ Aksel Lange ülekuulamise protokollid 1. novembrist 1944 ja 17. novembrist 1944. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 16p, 39p–40.

¹⁶ Küll aga hukati hiljem Pärnus Ilmar Hiiepuu (01.08.1941), Jüri Neemsalu (14.08.1941) ja August Kass (1941 või 1942). Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud I. Paavle. Tartu, 2002, lk. 96, 120, 193.

¹⁷ M. Nurming. Ühe vanamehe mälestusi. Nipid siit ja sealt. Toronto, 1998, 26 (käsikiri Lihula muuseumis, LM 1477).

¹⁸ Johannes Kurrot, endine Tondi sõjakooli aspirantide kompanii vanem, pärit Kullamaa vallast Jõeääre külast. Tema saatuse kohta vt.: M. Mandel. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk. 67.

¹⁹ Võib-olla Richard Proos, s. 1908, Massu vallast?

²⁰ Tegelikult toimus see lahing 15. juulil. – M. Mandel. Kurjuse aasta Lõuna-Lääemaal 1940–1941, lk. 113.

Punaarmee eest Pärnu suunas, teised varjasid end kohapeal kuni augusti lõpuni, mil sakslased uuesti valda jõudsid.²¹

Sellest ajajärgust on andmeid ka roovendade sattumisest hävituspataljoni kätte. Nii oli Läänemaa hävituspataljon „käinud haarangul Kloostri-Kelu külas, kus tabas roostikus kaks bandiiti ja Matsalu lahe ääres ühe bandiidi.”²² Kes konkreetsetelt hävituspataljoni laste võrku sattus, pole teada.

August Rannamaa 1945. aastal antud tunnistuse kohaselt olid selles grupis, mida juhtis Aksel Lange, siis veel August Tint, Johannes Ööbik, Jüri Markus, Johannes Habak jt. Peituti roostikus, kust käidi väljas ükshaaval, peamiselt toitu toomas. Toiduga varustasid kohalike talude inimesed, enamasti varjul olnute sugulased või pruudid. Aksel Lange pidas Rannamae sõnutsi sidet ka Saksa langevarjuritega, kes olid visatud juba juulikuu alguses alla Matsalu metsa. Lange oli nendega käinud perioodiliselt (2–3 korda nädalas) kusagil kohtumas ja andnud edasi andmeid Punaarmee üksuste arvukusest, relvastusest ja liikumisest, samuti rahva meeleoludest. Roovendade salga relvastus oli aga olnud kehv, vaid kaks jahipüssi ja üks saksa vintpüss, mille tõi Aksel Lange.²³ Ilmselt sai ta relva Saksa langevarjuritelt.

Ajavahemikus 27. juulist kuni 31. augustini on Matsalu lahe roogudes peitunud roomeeste üldjuhina fikseeritud August Kinkus.²⁴

Roovennad sõja järel

Kuidas roovennad roostikus 1941. aastal konkreetsemalt varjusid ning kohalike elanikega sidet pidasid, selle kohta rohkem täpse-

maid andmeid leitud pole. Küll aga on tunnistusi antud sõjajärgse aja kohta, mil roostik oli jälle mehi täis. Nüüdsed metsavennad olid, erinevalt Suvesõja omadest, üsna hästi relvastatud ja varustatud.

Kloostri-Seli piirkonnas juhtis algul ühte gruppi Herman Kivimägi, kes aga arreteeriti juba 24. veebruaril 1945.²⁵ Siis hakkas gruppi juhtima August Rannamaa. Salka kuulusid Eduard ja Lembit Mulk ning Herman Mitt. Elati paadis, mis kuulus Kustas Rannamaale. Sellele oli tehtud presendist katus. Paadis oli nädalane toiduvaru ja relvad: kaks Vene ja üks Saksa automaat, 1000 padrunit Vene automaatidele ja 400 padrunit Saksa automaadile, lisaks üks Saksa vintpüss 100 padrunita ja üks püstol. Enamiku aega seisis paat ühes kohas Kloostri jõe suudmes, kus roostik oli kõige tihedam, vahel ka vahetas maskeerumiseks kohta. Tiheda roostiku tõttu oli seal aga raske liikuda. Arseni Villsaare tunnistuse kohaselt olid kokku lepitud ka märguanded. Kui Seli külla ilmuvad võõrad, lööb Kustas Rannamaa kõlavalt vastu plaati, et löök oleks kuulda nii roostikku kui ka Kangru tallu. Seda kuulates avavad Kangru talu elanikud Eduard ja Liisa Leht maja keskmise, roostikupoolse akna. Kui varjul olivad seda märkavad, ei tule nad roostikust välja.²⁶

Oli veel teine viis märku anda, nimelt veskitiibade asendiga. Tuuleveskeid oli piirkonnas kaks, Seli küla Jaani talu juures ning Kloostri küla Selja talu juures (vt. joonis). Märguandmiseks seadsid Seli küla Jaani talu vanaperemees Kustas Rannamaa ja Johannes Huugen vastavalt Seli küla Jaani talu lähedase tuuliku tiibu. Kui tiib oli suunatud vertikaalselt üles, võis tulla koju, kui külgedele, tähendas see, et talus on võõrad ja tulla ei

²¹ Aksel Lange ülekuulamise protokoll 12. novembrist 1944. a. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 31–37p.

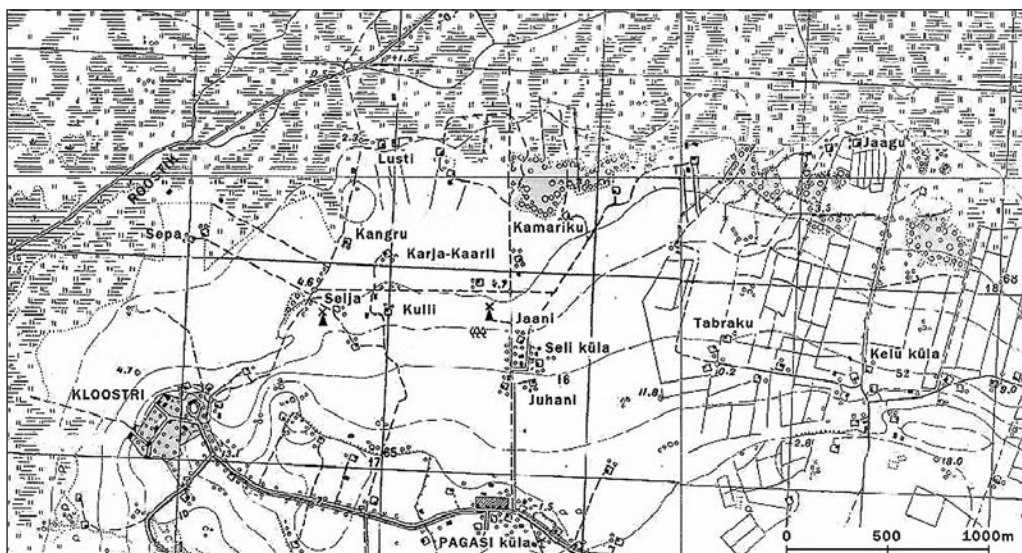
²² H. Kirperi jutustus. Sortside saladused XII. Läänemaa ja saarte kommunistid kutsetööl. Koostanud M. Arold. Tungal, 2001, lk. 75.

²³ August Rannamaa ülekuulamise protokollid 27. augustist 1945, 30. augustist 1945 ja 11. septembrist 1945. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 11752, l. 13–26.

²⁴ Läänemaa metsavendade gruppide ja juhtkonna nimestik, metsavendade tegevuse algusest ametliku Omakaitse moodustamiseni. – ERA, f. R-358, n. 1, s. 3, l. 8.

²⁵ Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Köide 2. Koostanud L. Õispuu. Tallinn, 1988, lk. 163.

²⁶ Arseni Villsaare ülekuulamise protokoll 22. augustist 1945. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 11752, l. 63–65.

Kloostri-Pagasi „roovendade“ tegutsemispiirkond. Aluskaart Muinsuskaitseametist

või. Võõraste liikumise puhul roostiku suunas anti märku ka vilistamisega.

Toitu saadi Jaani talust, Uustalust, Kangru talust, Pähklepa talust. Sageli toodi toit naiste poolt karjamaale ja pandi seal lebanud paadi alla.

Sidemees oli Karl Kurman, kes teadustas roovendi NKVD töötajate ilmunisest valda.²⁷

Oli veel teisi gruppe, näiteks varjasid end koos Arseni Villsaar ja Anton Link. Enamik sõjajärgseid roovendi aja jooksul tabati. Aksel Langele ja Oskar Parasele mõistis tribunal 30. novembril 1944 10 aastat laagrit ja 5 aastat asumist. Paras suri laagris 1947. aastal, Lange vabanes 1956. aastal.²⁸

1946. aasta 23. märtsil mõistis tribunal ranged karistused nii roovendadele kui ka nende abistajatele. August Rannamaa saadeti 15 aastaks laagrisse ja 5 aastaks asumisele. Arseni Villsaarele mõisteti 10+3, Anton Lingile ja Johannes Huugenile 8+3, Adele Kuurmannile ja Maria Leeverile 10+3, Hilda Tiigile 6+2, Maria Tiigile 5+2, Liisa Huugenile, Liisa Rannamaale, Jaan Kividikule ja Maria Mulgile 3+1.²⁹

Allesjäänutest mõned jätkasid metsavendadena, liitudes Relvastatud Võitluse Liiduga. Statsionaarseid punkreid rajati nüüd enamasti roostikust eemale, metsadesse ja rabasaartele. Väljapääs Nõukogude režiimi tekitatud olukorrast aga metsavendadel puudus. Mõned mehed hukkusid lahingutes NKVD-ga, teised sattusid julgeoleku kätte ja mõisteti pikkadeks aegadeks laagrisse.

Mati Mandel

(1945)

Lõpetanud 1972. aastal Tartu ülikooli ajaloolase-arheoloogina. Töötanud 1972. aastast tänaseni Eesti Ajaloomuuseumis teadurina. 2004. aastast Ph. D. arheoloogia erialal. Teadustöö põhisuunad arheoloogias: muinasaegsed relvad, Läänemaa asustusajalugu, muistsed matmiskombed, Lihula piiskopilinnus, ning ajaloos: 1940.–1941. aasta ja 1944.–1949. aasta Eestis.

²⁷ August Rannamaa ülekuulamise protokoll 30. augustist 1945. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 11752, l. 19p–20.

²⁸ Aksel Lange ja Oskar Parase uurimistoimik. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 85 jj.

²⁹ August Rannamaa jt. uurimistoimik. – ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 11752, järelevaletimik, l. 138–139.